

УДК 327.83

Купін Євген

**ПРОЯВИ РОСІЙСЬКОГО ПАНСЛАВІЗМА
В ПЕРІОД БАЛКАНСЬКОЇ КРИЗИ ХІХ СТ.**

У статті розглянуто балканську політику Російської імперії в 60-70 ті рр. ХІХст. Особливістю даної політики стало використання панславістських елементів офіційною владою. Маніпуляційним інструментарієм російської влади стало релігійне та етнічне питання. Використовуючи панславстську риторичку, російський уряд мав на меті повернути собі контроль над Чорним морем та протоками Босфор та Дарданелли, а також поширити власний вплив на південних слов'ян, котрі знаходились в васальній залежності від Османської імперії. Дана політика підтримувалась різними суспільно-політичними групами, владою та населенням Російської імперії, котрі вбачали в діях влади «месіанську» складову. Основними противниками цих ідей були соціал-революціонери, які вбачали в панславізмі зраду ідеям соціалізму. Панславізм став основним ідеологічним підґрунтям російської влади для просування власної імперської політики на Балканський півострів.

Ключові слова: слов'яни, російський панславізм, слов'янофіли, балканська криза, слов'янські комітети, Чорне море, Босфор та Дарданелли.

Купин Евгений

**ПРОЯВЛЕНИЯ РОССИЙСКОГО ПАНСЛАВИЗМУ В
ПЕРИОД БАЛКАНСКОГО КРИЗИСА ХІХ В.**

В статье рассмотрены балканскую политику Российской империи в 60-70 е гг. ХІХ в. Особенностью данной политики стало использование панславистских элементов официальной властью. Манипуляционным инструментарием российских властей стал религиозный и этнический вопросы. Используя панславстську риторичку, российское правительство имело целью вернуть себе контроль над Черным морем и проливами Босфор и Дарданеллы, а также распространить собственное влияние на южных славян,

которые находились в вассальной зависимости от Османской империи. Данная политика поддерживалась различными общественно-политическими группами, властью и населением Российской империи, видели в действиях власти «мессианскую» составляющую. Основными противниками этих идей были социал-революционеры, которые видели в панславизме измену идеям социализма. Панславизм стал основным идеологическим фундаментом российской власти для продвижения собственной имперской политики на Балканский полуостров.

Ключевые слова: славяне, российский панславизм, славянофилы, балканский кризис, славянские комитеты, Черное море, Босфор и Дарданеллы.

Kupin Jevgen

MANIFESTATION OF THE RUSSIAN PAN-SLAVISM DURING BALKAN CRISIS OF THE XIX CENTURY

In the article the Balkan policy of the Russian Empire in the 60-70 s. XIXc. A feature of this policy was to use elements panslavistskyh official authorities. Manipulation tools Russian authorities became religious and ethnic issues. Using panslavstsku rhetoric, the Russian government sought to regain control over the Black Sea and the Bosphorus and the Dardanelles and extend their influence on the southern Slavs, who were vassals of the empire Osmanskoyi. This policy is supported by various social and political groups, the government and the people of the Russian Empire, which saw the actions of the authorities "Messianic" component. The main opponents of these ideas were social revolutionaries who saw in Panslavism betrayal of the ideas of socialism. Panslavism became the main ideological basis of the Russian authorities to advance its own imperial policy of the Balkan Peninsula.

Keywords: Slavic, Russian Pan-Slavism, Slavophiles Balkan crisis, Slavic committees, the Black Sea, the Bosphorus and the Dardanelles.

Постановка проблеми Національно-визвольна боротьба слов'янських народів проти Османської і Габсбурської імперій, яка посилилась в другій половині ХІХст., була спричинена розвитком капіталістичних відносин, формуванням націй та національних культур та геополітичними мріями великих держав Європейського континенту щодо розстановки сил на Балканах. Доля південних і західних слов'ян в цих подіях мала велике значення для

російського суспільства. Особливо великий інтерес до слов'ян проявляло російське слов'янофільство – ідейна течія російської політичної думки, що виникла в 40-х роках ХІХст. Розглядаючи події другої половини ХІХ ст. на Балканському півострові, автор ставить перед собою наступну *мету* – проаналізувати зовнішню політику Росії на Балканах в роки кризи 60-70х рр. ХІХст.

Основні цілі дослідження. Виокремити прояви російського панславізму в період Балканської кризи; простежити та порівняти погляди офіційної влади та російського суспільства на східне питання; проаналізувати діяльність слов'янських комітетів напередодні та під час російсько-турецької війни.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розгляд Балканської кризи 70-х років ХІХст. з точки зору використання російського панславізму як ідеологічного базиса просування російського впливу на Балкани займає в українській політичній науці опосередковане місце. Автор ставить за мету подолати цю прогалину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проявів балканської політики в Росії в різні часи займались Карасьов В.Г., Хевроліна В.М., Киняпіна Н.С., Дудзінская Є.А., Дьяков В.А., Нікітін С.А., Попов Н.О. та інші. Серед даної кагорти науковців слід виділити Дьякова В.А. та Нікітіна С.А., які систематизували погляди в даній тематиці та випустили ряд монографій. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговують праця Нікітіна С.А. “Славянские комитеты в России в 1858-1876 гг”[12] та робота Дьякова В.А. “Славяноведение в дореволюционной России”[6].

Серед українських науковців, які займаються вивченням даної тематики слід виділити науковця Чернівецького Національного університету ім.Ю.Федьковича А. Стецюка та його кандидатське дослідження “Політичні аспекти національно-визвольної боротьби слов'янських народів Османської імперії 50 - 70 рр. ХІХ ст. у тогочасній російській періодиці”.

Виклад основоного матеріалу дослідження. Першими народні маси стали неспокійні в Боснії та Герцеговині, що спричинило пильну увагу європейських держав. Австрія занепокоєна, що національно-визвольні рухи перекинуться на слов'ян її території, намагалась посилити власний вплив. Росія, в свою чергу, намагалась протидіяти бажанню Габсбургів приєднати Боснію і Герцеговину. Свої інтереси в даному регіоні мали Італія та

Франція. Балканська криза являла собою національно-визвольну боротьбу південних слов'ян за самостійність. Держави-лідери були втянуті в вирішення даної проблеми. Російська імперія після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. була не проти повернути вплив на цей регіон. В Російській імперії підписання Парижського трактату в 1856 р. рахувався ганебним. В газеті “Современная летопись” від 14 січня 1868 р. вийшла стаття, в якій йшлося, що “Росія як православна держава заради своєї традиційної політики, заснованої на православ'ї, не може і не сміє дивитись на цей договір як на свій моральний обов'язок” [16].

В Османській імперії відношення до християн було вкрай негативним, що і стало одним із чинників, яким керувалось російське суспільство у своїй боротьбі за долю південних слов'ян. Відношення турків до слов'ян зводилось за словами автора статті “Народний голос з Боснії, Герцоговини та Старої Сербії”, в тому що “богообранному мусульманину, послідовнику пророка, все можливо і відкрито, а послідовнику Христа Спасителя і любителю правди та свободи – нічого” [17]. З ціллю контролю над ситуацією в регіоні в жовтні 1856 р. було прийнято рішення про створення російських консульств в Сараєво та Шкодері. Основними їхніми задачами був нагляд за виконанням реформ, щодо зрівняння в правах християн та мусульман, про які заявила Османська імперія.

Влітку 1875 р. в Герцоговині, а потім і в Боснії почалось повстання, яке призвело до початку Східної кризи 70-х років ХІХст. В цей час в Сербському князстві проходили вибори в народну скупщину. Ліберальні сили, які хотіли захопити владу, розвернули широку агітацію в підтримку повстання. В результаті, більшість місць в народній скупщині зайняли ліберали, і сформували уряд на чолі з Стевчей Михайловичем.

Уряд Росії, недивлячись на підтримку в середині держави по справі визволення слов'ян, виступило проти втручання Сербії в балканські події. Це було спричинено тим, що Російська імперія була не готова до війни. Російський уряд розумів, що в разі початку бойових дій між Сербією і Черногорією проти Туреччини, потрібно буде вмішатись, щоб не втратити геополітичний вплив на регіон. 7 серпня 1875 р. міністр закордонних справ Російської імперії А.М. Горчаков давав інструкції російському консулу в Белграді А.Н. Карцову в секретній телеграмі: “Оголосіть князю рішуче від імені государя, що якщо Сербія зробить наступальні дії проти

Туреччини, його величність змушений буде надати її всім наслідків побідного виклику які б вони не були сумними для країни і для князя” [3, с. 39-40].

Напередодні війни сербська влада серйозно задумалась над підтримкою у можливій війні російської влади та російського суспільства. Саме тому на поч. 1876 р. сербський уряд відправив посла М.Р. Протіча в Росію для отримання позики. Оскільки в російському суспільстві, вони мали підтримку з боку слов'янофілів, то першим ділом він відправився до І.С.Аксакова, який надав йому пару рекомендаційних листів. Спершу офіційна влада відмовлялась допомогти фінансово сербській стороні, але згодом під впливом імператриці, яка виступала за підтримку слов'янського руху в займі було дозволено. “Позика – повідомляв Аксаков, – Сербії з Державного казначейства в розмірі 4-х мільйонів рублів дозволена в принципі, але під найбільшим секретом і умовою, щоб вона маскувалась приватними банками та особами. Государ махнув рукою, кажучи: робіть що хочете, тільки щоб уряд залишався офіційно в стороні” [3, с. 42].

Підтримка була обумовлена прагненням до розширення свого впливу і послаблення панування Туреччини на Балканському півострові і поєднувалось з деякими територіальними претензіями. Панслависти, з якими загравав цісаревич Олександр, розуміли що Балканська криза дасть змогу здійснити власні мрії. Слов'янське питання завжди було тісно пов'язано з зовнішньою політикою Росії і в першу чергу з східним питанням. Поразка в Кримській війні, війни на переконання слов'янофілів за православ'я і слов'янство була повністю програна. Тому коли знову заговорили про можливу війну з Туреччиною, слов'янофіли першими виступили за підтримку південних слов'ян.

Рух в підтримку балканських народів пройшов всі рівні від простого співчуття до грошових пожертвувань і масових рухів волонтерів [9, с. 155]. О. Кошелєв згадуючи події 1876/77 рр. підкреслює, про величезну підтримку цієї війни в Росії. “Ще ніколи не було в Росії стільки слов'янофілів, як тоді; натхнення на користь слов'ян росло і розповсюджувалось” – пише він у своєму щоденнику [7, с. 179]. По свідченнях А.Н. Пипіна, навіть іноземці заявляли, що з часів Вітчизняної війни 1812 р. в російському суспільстві не було такої підтримки [9, с. 155].

Підтримка підкріплювалась публікаціями в публіцистиці цього часу. Особливу увагу східним питанням приділяв на своїх сторінках “Вісник Європи” – журнал ліберально настроєних сил Російської імперії. В своїй основі він разом з “Вітчизняними записки” протистояв консервативним “Московським відомостям”. Події на Балканах в “Віснику Європи” висвітлював Є.І.Утін. Він повідомляв про безкорисність допомоги слов’янам з боку російського народу, патріотичний підйом, героїзм російських солдат, що гинули за свободу болгар. Кореспондент критикував адміністрацію кн. В.О. Черкаського за управлінські дії на болгарській землі, що визвало втручання офіційного цензора.

Досить різко в своїх статтях висловлювалась нелегальна газета “Начало”, які заявляли “що Росія вступила в війну задля розширення власних територій, прийняття слов’ян під гегемонію православної імперії, підтримати чарівність самодержавства і відволікти від проблем в середині Російської імперії” [1, с. 146].

Особливу роль під час Балканських подій відіграли слов’янські комітети, які розвернули широку пропагандистську кампанію і збір коштів по всій імперії, всіляко підштовхуючи владу до активних дій на Балканах, при чому не тільки проти Туреччини, але й проти Австро-Угорщини.

Одним із перших і найвпливовіших був Московський Слов’янський Благодійний комітет, який утворився в 1857 р. Основними засновниками стали слов’янофіли Ю.Ф. Самарін, М.Н. Катков, О.С. Хомяков, М.П. Погодін, граф О.С. Уваров, брати Аксакови, О.М. Бахметєва та інші. Вони звернулись до офіційної влади в лиці міністра закордонних справ кн. О.М. Горчакова з проханням на дозвіл і всіляку підтримку міністерства [14, с.1].

Проте не всі у Росії підтримували визволення слов’янських народів. Багато то хотів використати цю війну у власних цілях. Російські народники хотіли надати революції соціального характеру, а також набратись досвіду ведення озброєної партизанської війни, які були потрібні для підготовки повстання в Росії [18, с. 67].

Позиція російських народників відносно балканських подій була неоднозначна. Молодь, яка поїхала в Герцеговину, примикала до бакуністів. Наслідники Лаврова зовсім не поїхали на Балкани, а сам П.Л. Лавров і його група в Лондоні хоч і виступали з

співчуттям до слов'ян, проте коли діло зайшло до конкретної матеріальної допомоги, вони віднеслись до цього негативно.

Потік волонтерів з числа революційних сил Росії на Балкани був настільки сильним, що визвав неспокій серед противників цих рухів. Це відноситься до еміграційних груп П.Л. Лаврова та П.Т. Ткачова, які в принципі рахували боротьбу слов'ян за незалежність правомірною, виступали в своїх газетах “Вперед” і “Набат” проти участі своїх однодумців, адже, на їхню думку, таким чином зраджувалась ідеали соціалізма.

12 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині. Не вдаючись в подробиці російсько-турецьких битв, слід зауважити, що сили були не рівні, проти 500тисяч турок, стояла півтора мільйонна російська армія, а тому вже через рік турецькі війська були розбиті.

Серед російської інтелігенції тих часів у війні взяли участь такі відомі особи, як медики М.І.Пірогов, С.П.Боткін, Н.В.Скліфосовський, син великого російського поета полковник Нарвського полку О.О.Пушкін, офіцер і літератор О.В. Верещагін, ряд відомих публіцистів і письменників: Є.І.Утін, В.О.Сологуб, В.М.Гаршин, Н.В.Максімов [13].

Особливу роль в російсько-турецькій війні 1877-1878 рр, відіграли воєнний міністр Російської імперії Д.А.Мілютін, князь В.А.Черкаський та генерал-публіцист Р.А.Фадєєв.

Р.А.Фадєєв відомий своєю прихильністю до панславістських ідей, вперше торкнувся слов'янської теми в книзі “Збройні сили Росії” (1868 р.). Він прийшов до висновку що незалежні слов'янські народи – єдиний воєнно-політичний союзник в боротьбі з Заходом, а тому потрібно будь-якими силами підтримувати слов'янський і православний світ. В січні 1870 р. він випустив брошуру “Думка про східне питання”, в якій на пряму призивав російську владу до активних дій по звільненню слов'ян з-під австрійського і турецького загарбництва і створення всеслов'янської федерації, “великої східної сім'ї” (куди мали увійти “австрійські” і “турецькі” слов'яни, поляки, а також греки і румуни, “міцно вкорінені в тіло слов'янщини”) на чолі з Росією [11, с.62].

Особливу роль у Балканських подіях Р.А. Фадєєв приділяв Болгарії. В останніх числах травня він подав записку на ім'я Н.К Гірса, в якій переконував міністра закордонних справ в тому, що Росія повинна в умовах війни добитися воєнного контролю над

протоками, а все східне питання “є питання про Дарданели і ніщо інше як про Дарданели” [11, с. 63]. Під час війни він займався збором інформації щодо озброєння Австро-Угорщини.

Після підписання Берлінського миру діяльність Фадєєва на Балканах втратила сенс. В записці “Берлінський мир перед російською суспільною думкою” Фадєєв підвів підсумки під своїми панславістськими поглядами. Твереза оцінка подій призвела до висновків, що Росія ввязалась у війну непідготовленою. Неясними були цілі у війні: чи то завоювати Турцію і “присвоїти” Константинополь, чи то приєднати “більшість слов’янських держав” [11, с. 67].

Певним чином розділяв погляди Фадєєва і воєнний міністр Д.А.Мілютін. Він прекрасно розумів, що Росія при слабкому флоті і відсутністю великих капіталів не могла конкурувати з Францією та Англією, а тому потрібно виходити з політичної і економічної ізоляції за допомогою поширення свого впливу на Балканах.

Після завершення російсько-турецької війни 1877-1878 р. ним було складено “Записку” з озаглавленням “Думка про можливе вирішення східного питання у випадку повного розпаду Османської імперії”. “Записка” Д.А.Мілютіна, являла собою рукопис на 6 листків, в якій йшлося, що в разі розпаду Османської імперії її місце повинна зайняти Конфедерація самостійних Балканських держав, під загальним заступництвом Європи. В балканську конфедерацію Мілютін включав Румунію, Сербію, Чорногорію, Болгарію, Албанію і Грецію. До складу могли увійти також Боснія та Герцеговина під владою Австрії [10, с. 152]. Кожна з держав повинна б мати свою власну армію, конституцію та свободу внутрішньої політики. Контроль за відносинами в середині конфедерації повинна була проводити спеціальна міжнародна комісія, яка складалась з представників шести держав. У разі недорозумінь між державами, які входили в конфедерацію і європейськими державами, жодна з сторін не могла одноосібно приймати рішення без згоди з іншими великими державами. Це давало змогу знівелювати вплив Австрії на даний регіон, що відкривало позитив для Росії в плані контролю над протоками Босфор та Дарданели.

Даний проект піддався критиці російським істориком С.Д. Сказкіним. Він вважає даний проект нереальним, оскільки європейські держави не підуть на зменшення своєї ролі в даному

регіоні. План А.Д. Мілютіна оцінювався істориком як “політичний романтизм”, коріння якого він бачив в московському слов’янофільстві та панславізмі, далекому від від петербурзького бюрократизму. Проте, на думку російської дослідниці Н.С. Кіняпіної, навряд чи слід вбачати в поглядах Мілютіна відголосок московського панславізма, адже він був самостійним політиком, а його погляди відносно східного питання в кінці 70-х рр. ХІХст. були схожі з західником Б.Н. Чічерним і розходились в оцінці результатів війни з близьким йому раніше по поглядам М.П.Ігнат’євим [10, с. 153].

7 червня 1866 р. в “Московських ведомостях” вийшла стаття Ніла Попова “Болгарське питання” в якій він прагне розглянути проблеми болгар з їхньої точки зору. Автор висловив невдоволення через те що росіяни не замислюються над істинними бажаннями болгар. А основними цілями Болгарії було створення власної церкви, що викликало обурення росіян, через беззаконне порушення канонічного права, та введення болгарської мови у школах [17].

Велику роль у Болгарських подіях зіграв князь В.О. Черкаський. Він давно розділяв погляди слов’янофілів, а після підписання Парижського трактата в 1856 р. він писав: “Росії необхідна на Сході ясна позитивна програма політичної діяльності, заснованої на визнанні народностей і проголошення повної речової безкорисливості” [5, с. 96]. Виступав князь і за особливе місце Чорноморського флоту в зовнішній політиці Російської імперії.

Наприкінці російсько-турецької війни, після визволення і укріплення позицій в Болгарії, Черкаський писав Д.А.Мілютіну: “Болгарське князівство повинно рахуватись цілком окремою одиницею від Росії, але спочатку повинно бути під її протекторатом. [...] Вибраний народом князь Болгарський повинен сповідувати православну віру. Столиця повинна бути в Філіппополі(Пловдив)” [5, с. 98].

Отже, Балканська криза, яка розпочалась в Боснії та Герцеговині та поширилась на весь Балканський півострів стала каталізатором до створення нових панславістських проектів та згадки старих. Події на Балканах знайшли широку підтримку як в офіційних колах, так і серед простого населення. В період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. особливо важливими стали погляди таких прихильників об’єднання слов’ян як кн. В.А.

Черкаського, М.Н. Каткова, В.Ламанського, Р.А. Фадєєва, М.Я. Данилевського, Ю.Ф. Самаріна, М.П. Погодіна, братів Аксакових та інших.

Пропаганда “справедливої” та “визвольної” війни здійснювалась через офіційні газети, журнали та спеціальні додатки до газет, так звані “Листки”. Проте, підтримка панславистських ідей зазнавала опір в середині держави з боку частини соціал-революційно налаштованого населення, які були опозиційно налаштовані до війни. Соціалістичні партії бачили у національних рухах загрозу соціалізму та революції. Щопрада, опір був незначний і виражався в рамках дискусій різних політичних угруповань.

У російському суспільстві особливу роль у підтримці визволення південних слов'ян взяли на себе російські слов'янофіли, які до реформ 1861р. переймались переважно внутрішніми проблемами – захопились проблемами зовнішніми. За їхньої активної участі створювались слов'янські комітети. Комітети відіграли важливу роль в плані збору пожертвувань для південних слов'ян. Вони підтримувались владою, хоч і не були під їхнім безпосереднім контролем. Вперше погляди і дії слов'янофілів підтримувались офіційною владою. Влада дозволила діяльність Слов'янських комітетів, щоб використовувати їх, як неофіційний інструмент впливу на слов'ян.

Висновки. Отже, російська офіційна влада після поразки в російсько-турецькій війні 1853-1856р. прагнула відвоювати втрачені позиції на Балканах та Чорному морі. Панславізм відіграв важливу роль в маскуванні істинних цілей російської влади. Основними геополітичними задачами було поширення впливу на Балкани для стримування Австрії та Турції, контроль над протоками Босфор та Дарданели та відродження Чорноморського флоту, право на який вона здобула в 1871 р. Нагляд над протоками давав змогу стримувати Англію та Францію в їхніх посяганнях на контроль Чорного моря. Перемога в балканській війні дала змогу поширити вплив московської церкви на південних слов'ян, і таким чином латентно поширювати в різних сферах свій вплив на ці регіони.

Література

1. Алафеев А.А. Русско-турецкая война на страницах журнала “Вестник Европы” А.А. Алафеев // История СССР. – 1984. – №4. – С. 143–150.
2. Болотина Н.В. Балканский кризис и русско-турецкая война 1877-1878 годов в московских “Листках” / Н.В. Болотина // Славяноведение. – 1999.–№4. – С. 77–80.
3. Бочкарева С.И. Русско-Сербские отношения в начале восточного кризиса 70-х годов XIX века / С.И. Бочкарева // Советское славяноведения. –1977. – №4. – С. 37–47.
4. Виноградов К.Б. Накануне Русско-турецкой войны 1877 г. / К.Б. Виноградов // История СССР. – 1978. – №1. – С. 134–144.
5. Дудзинская Е.А. Владимир Александрович Черкасский: Исторический портрет / Е.А. Дудзинская // Вопросы истории. – 1998. – №9. – С. 82–100.
6. Дьяков В.А Славяноведение в дореволюционной России / В.А. Дьяков – М. : 1988 – 429с.
7. Записки Кошелева часть 1 Издательство МГУ, 1991. – 237с.
8. Дипломатическая деятельность Н.П.Игнатьева на завершающем этапе Балканского кризиса (1876–1878): зб. наук. праць/ наук.ред. С. В. Калашников. – Харків: 1995. – С. 45–50
9. Карасев В.Г. Восточный кризис и русско-турецкая война 1877–1878 г./ В.Г. Карасев // История СССР. – 1979. – №1. – С. 150–158.
10. Киняпина Н.С. Балканская федерация в планах военного министра России Д.А. Милютин / Н.С. Киняпина // Отечественная история. – №3. – 1996. – С. 150–154.
11. Кузнецов О.В. Р.А.Фадеев 1875-1878р. Малоизвестные страницы истории / О.В. Кузнецов // Славяноведение. – №1. – 1998. – С. 62–70
12. Никитин С.А. Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 годах./ С.А.Никитин. – М.: Издательство Московского ун-та, 1960. – 362 с.
13. Орлик О.В. Представители Прогрессивной Интеллигенции России – участники русско-турецкой войны 1877–1878 г. // Вопросы истории. – 1978. – №4. – С. 79–95.
14. Попов Н.А. Краткий отчет о десятилетней деятельности(1858-1868) Славянского благотворительного комитета в Москве / Н.А. Попов. – М. : 1868 – 28с.
15. Современная летопись. – 1868 – №2.

16. Современная летопись. – 1868 – №6.
17. Болгарский вопрос / Н.Попов // Московские ведомости. – 1866 – №116.
18. Хевролина В.М. Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах в 1875–1876гг / В.М. Хевролина // Славянское возрождение. Сборник статей и материалов. – С. 63–82 –1966. – 250 с.

1. Alafeev A.A. Russko-tureczkaya vojna na strany`czah zhurnala “Vestny`k Evropy” A.A. Alafeev // Y`story`ya SSSR. – 1984. – #4. – S. 143–150.

2. Boloty`na N.V. Balkansky`j kry`zy`s y` russko-tureczkaya vojna 1877-1878 godov v moskovsky`x “Ly`stках” / N.V. Boloty`na // Slavyanovedeny`e. – 1999.–#4. – S. 77–80.

3. Bochkareva S.Y`. Russko-Serbsky`e odnosheny`ya v nachale vostochnogo kry`zy`sa 70-x godov XIX veka / S.Y`. Bochkareva // Sovetskoe slavyanovedeny`ya. –1977. – #4. – S. 37–47.

4. Vy`nogradov K.B. Nakanune Russko-tureczkoj vojny 1877 g. / K.B. Vy`nogradov // Y`story`ya SSSR. – 1978. – #1. – S. 134–144.

5. Dudzy`nskaya E.A. Vlady`my`r Aleksandrovy`ch Cherkassky`j: Y`story`chesky`j portret / E.A. Dudzy`nskaya // Voprosy y`story`y`. – 1998. – #9. – S. 82–100.

6. D`yakov V.A Slavyanovedeny`e v dorevolyucy`onnoj Rossy`y` / V.A. D`yakov – M. : 1988 – 429s.

7. Zapy`sky` Kosheleva chast` 1 Y`zdatel`stvo MGU, 1991. – 237s.

8. Dy`plomaty`cheskaya deyatel`nost` N.P.Y`gnat`eva na zavershayushhem yetape Balkanskogo kry`zy`sa (1876–1878): zb. nauk. pracz`/ nauk.red. S. V. Kalashny`kov. – Хар`kiv: 1995. – S. 45–50

9. Karasev V.G. Vostochnyj kry`zy`s y` russko-tureczkaya vojna 1877–1878 g./ V.G. Karasev // Y`story`ya SSSR. – 1979. – #1. – S. 150–158.

Рецензент: Гребеннік Г.П. к.і.н, професор кафедри історії та світової політики Одеського національного університета ім.І.І. Мечникова

1.10.2014